

В статье анализируются ведущие гуманистические идеи системы трудового воспитания Ивана Гуровича Ткаченко.

Ключевые слова: педагогическое наследие И. Г. Ткаченко, сельская школа, трудовое воспитание, трудовая деятельность, внеклассная работа, подготовка к труду, подготовка к выбору профессии.

The article covers humanistic orientation of the system of vocation education (of youth) in Ivan Hurovych Tkachenko pedagogical heritage.

Keywords: pedagogical heritage I Tkachenko, rural school, labor education, work, class work, preparation for work, preparing for the choice of profession.

УДК 371.044.232.33

О. Л. Хромова, м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ СІМ'Ї: ВПЛИВ НА ВИНИКНЕННЯ І ПРОЯВИ НАСИЛЛЯ ЩОДО ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ

Статтю присвячено аналізу стану і особливостей сучасної сім'ї, характеристиці неблагополучної сім'ї, її негативних факторів і впливів, які провокують сімейне насилля, жорстоке ставлення до дітей і підлітків, нехтування їх потребами батьками, іншими дорослими членами родини.

Ключові слова: сім'я, неблагополучна сім'я, сімейне насилля, насилля над дитиною, жорстоке ставлення до дитини, нехтування потребами дитини.

Сім'я — це основна сфера життя і розвитку дитини. Психолого-педагогічний клімат, який панує в родині, впливає на кожного з її членів, і перш за все, на дітей. Виховна ситуація позначається на їх загальному самопочутті, адекватній самооцінці, у наявності соматичних розладів і т. ін. Специфіка взаємин в родині багато в чому визначає і характер ставлення дитини до життєвих реалій. Результати останніх досліджень свідчать, що міжособистісні взаємини батьків і дітей стають все більш напруженими, зокрема відсутня атмосфера тепла та інтимності між ними. Велика кількість дітей, особливо підліткового віку, відчують емоційне відторгнення з боку дорослих членів сім'ї. Саме батьки виступають

джерелом напруги у стосунках з дітьми, транслюють власні страхи, тривоги, агресію, провокують насильницькі дії.

Порушення, які виникають внаслідок сімейного насилля, охоплюють всі рівні функціонування дитини: пізнавальну сферу, апетит і сон, провокують стійкі соматичні розлади, особистісні зміни, які перешкоджають її самореалізації і викликають порушення поведінки — агресивність, девіантність, схильність до тютюнопаління, ранньої алкоголізації, наркотизації, суїцидності.

У науковій літературі насильство щодо дітей трактується як побиття, погрози, приниження, замах на статеву недоторканість, застосування неприпустимих засобів виховання, експлуатація дітей, їхнє незадовільне матеріальне утримання.

Основи сучасних наукових уявлень щодо насилля над дітьми були започатковані у 1961 році, коли на щорічному зібранні Американської академії педіатрії Kempe H. навів всебічний аналіз синдрому побитої дитини (child abuse and neglect — CAN). У цій праці автор детально подав фундаментальні педіатричні, рентгенологічні і юридичні аспекти проблеми, вперше навів статистичні дані щодо поширення насильства серед дітей у США, схарактеризував такі типи насилля як сексуальне, психологічне, жорстоке ставлення, нехтування головними життєвими потребами дитини [12].

У другій половині XX ст. на Заході склалася самостійна наукова дисципліна з вивчення насилля — валеїнсологія з окремими напрямками: соціологічним, психологічним, юридичним тощо. Всі дослідження спрямовані на вивчення стану і причин насилля над дітьми і підлітками, розробку програм — терапії та профілактики насилля в родині, допомоги дітям, які пережили психічну травму, дітям з посттравматичним синдромом (Bandura A., Browne A., Conger G. G., Guggenfuhr A., Kempe R., Kagan G., Lorenz K., Muray E., Soonets R.).

Проблема насилля щодо дітей і підлітків у сім'ї посідає чільне місце у наукових розробках як вітчизняних вчених — філософів, психологів, педагогів, юристів, медиків, так і представників наукової спільноти на пострадянському просторі. Сімейне насилля, жорстоке ставлення до дітей як головна причина асоціального дитинства розглядаються на теоретико-прикладному рівні у монографіях, посібниках, програмах, методичних керівництвах,

статтях (Ю. Антонян, М. Асанова, С. Белічева, О. Волкова, І. Грабська, Н. Зінов'єва, Н. Михайлова, В. Оржеховська, В. Ролінський, В. Фуркало). Велика увага вивченню психофізіологічних та особистісних особливостей дітей — соціальних сиріт, дезадаптантів, делінквентів, бездоглядних — жертв різних форм сімейного насилля приділена у працях Т. Алеєксеєнко, М. Буянова, А. Варги, С. Єнкіполова, І. Дубровіної, І. Звереві, Г. Лактіонової, Т. Федорченко, Т. Шульги, Н. Щербак.

Велика увага з боку вчених і практиків приділяється дослідженню проблеми профілактики насильства щодо дітей і підлітків у різних типах сімей (О. Барило, Л. Повалій, Л. Семенюк). Отже, в наш час світове і вітчизняне наукове співтовариство визнає насилля у сім'ї, жорстоке ставлення до дітей і підлітків, нехтування їх потребами однією з найгостріших і актуальних гуманітарних проблем сучасної світу і об'єднує зусилля спеціалістів різного профілю для створення дієвої системи захисту і превенції підростаючих поколінь.

Мета статті — проаналізувати вплив особливостей сучасної родини на виникнення і прояви сімейного насилля щодо дітей і підлітків.

Сучасна наука по-різному ставиться до тих змін, яких сьогодні зазнає сім'я як соціальний інститут. Існують дві протилежні точки зору [7] на глибину і спрямованість сімейних змін (відкрита система формування шлюбу, емансипація жінок, емансипація дітей від батьків, зростання особистої свободи у шлюбі, зміщення взаємин на позашлюбність).

Прибічники першої точки зору розглядають сімейні зміни як прояв глобальної кризи родинного способу життя, занепаду сім'ї як соціального інституту, відображення ціннісної кризи у суспільстві в цілому як проекцію на сім'ю. Автори, в працях яких відображена ця кризова парадигма [2; 6], вважають, що все більше сучасних людей прагнуть задовольнити свої потреби не в сім'ї, а поза нею. Задоволення потреби особистості у самоактуалізації як найбільш повної реалізації свого потенціалу все більш концентрується на позасімейній діяльності. Сім'я і батьківство стають неконкурентноздатними порівняно з такими цінностями як підвищення соціального статусу, рівня освіти, кваліфікації, матеріального благополуччя.

Представники іншої точки зору [8] захищають ідею про те, що зміни в інституті сім'ї є позитивним в цілому процесом демократизації в сімейній сфері як відображення загальносвітових тенденцій. Незважаючи на трансформацію інституту сім'ї, її пристосування до нових умов, загострення протиріч між сімейними та позасімейними цінностями, загальнолюдська значущість сім'ї, безумовно, зберігається. Взаємини «чоловік — жінка», «мати — дитина», «брат — сестра» та ін. природні та життєво необхідні для кожної людини. Сім'я та її цінності унікальні і не можуть бути замінені нічим іншим.

Між тим спеціалісти в галузі педагогіки і психології сім'ї відмічають специфічні особливості української сім'ї кінця ХХ — початку ХХІ ст.; перш за все — втрату сім'єю визначальних функцій любові, турботи і підтримки або зведення їх лише до економічної модальності. Серйозні проблеми, з якими стикається сучасна родина, свідчать, що досягнення людиною сексуальної та соціальної зрілості не є гарантією благополуччя родини і супроводжуються зміною її структури, стилю дитячо-батьківських взаємин, зростання кількості сімейних конфліктів. Багато сімейних конфліктів (практично кожний четвертий) мають яскравий виражений насильницький характер. Майже третина від загальної кількості умисних убивств відбувається на сімейному ґрунті. За даними наукових досліджень [4; 5], третина дітей в Україні щороку стають свідками актів насильства у власних родинах. Діти матерів, що зазнали знущань, у шість разів частіше намагаються покінчити життя самогубством, а 50 % таких дітей мають схильність до вживання наркотиків і алкоголю. Третина підлітків зазнає насилля в інтимних стосунках у колі сім'ї. Ці та інші причини вимагають постійної пильної уваги науковців і практиків до проблеми сімейного насилля щодо дітей і підлітків у різних типах сімей.

Проведений нами теоретичний аналіз більшості наукових пояснень, причин і джерел насилля над дітьми в сім'ї [5] дозволив виділити дві основні групи факторів, які провокують насилля.

До першої групи відносимо такі особливості суспільства як характер соціально-економічної формації, рівень безробіття, бідність, наявність локальних громадянських конфліктів, високий рівень злочинності, слабкість законодавчої бази, відсутність цілісної та дієвої системи захисту дітей, а також особливості уста-

новок суспільства з точки зору терпимості до насилля стосовно дітей, переконання, що фізичне покарання є ефективним засобом виховання.

Інша група причин насилля над дітьми пов'язана з особливостями сім'ї та характером сімейних взаємин, на тлі яких виховується дитина. Встановлено, що найвищий рівень деструкції жорстокого ставлення до дітей і підлітків, нехтування їх життєвими потребами спостерігається у неблагополучних сім'ях.

Нами було проведено спеціальне дослідження, в ході якого проаналізовано стан, особливості та тенденції розвитку сучасної української сім'ї у контексті поширення в ній насильницьких дій стосовно дітей та підлітків [10], розроблено типологію неблагополучної сім'ї на основі висновку, що характерною ознакою всіх типів неблагополучної сім'ї є той чи інший вид насилля щодо дітей. Насилля, здійснюване стосовно дитини в неблагополучній родині, за своїми наслідками належить до найтяжчих психологічних травм, що їх зазнає зростаюча особистість. Це на пряму корелює з висновками, отриманими російським психологом О. Ладиковою [3] про те, що саме такі сім'ї є джерелом насилля стосовно дітей:

- сім'ї з неадекватним психофізіологічним або особистісним стилем виховних і внутрішньосімейних взаємин (емоційне відторгнення дитини, хронічні різноспрямовані з боку батьків конфліктні стосунки, гіпер- або гіпоопіка, віра у виховний потенціал фізичних покарань);
- нестабільна, неповна сім'я в ситуації розлучення, довготривалим проживанням дітей окремо від батьків (одного із батьків);
- асоціальна, дезорганізована сім'я з систематичною алкоголізацією і наркотизацією, аморальним способом життя, кримінальною поведінкою батьків і старших членів родини, проявами невмотивованою сімейною жорстокістю.

У таких сім'ях насильницькі дії здійснюють частіше за все близькі дитині люди (46,4%), ровесники (32,3%), педагоги (7,2%), інші дорослі (9,7%). Співставивши статистичні дані, доходимо висновку, що насилля з боку близької людини значно більше шкодить фізичному, психологічному здоров'ю дитини, оскільки

порушується основний принцип життєдіяльності родини — безпечне існування будь-кого з її членів.

Характерною ознакою всіх типів неблагополучної сім'ї є той чи інший вид насилля щодо дітей. Насилля, здійснюване стосовно дитини в неблагополучній родині, за своїми наслідками належить до найтяжчих психологічних травм, що їх зазнає зростаюча особистість.

Дослідники психології насилля стверджують [1], що пережите в дитинстві насилля призводить до віддалених наслідків, впливає на подальше життя жертви, оскільки отриманий травматичний досвід формуватиме специфічні сімейні взаємини й провокуватиме особливі життєві сценарії. Так, у більшості випадків дорослі, які вчиняли насильницькі дії стосовно власних дітей, самі мали невіршений відповідний досвід насилля в дитинстві.

Серед причин насилля щодо дітей головними є психопатологія батьків, соціальна ізоляваність сімей, викривлена система життєвих цінностей, зруйнована модель взаємин між батьками та дітьми. Проте жодна з цих причин не є самодостатньою і тільки їх взаємовплив зумовлює вірогідність або можливість насильницького ставлення до дитини в неблагополучній сім'ї.

Дослідженням встановлено, що насилля над дитиною існує в усіх типах неблагополучних сімей, оскільки всі вони тією чи іншою мірою у своїй життєдіяльності піддаються негативному впливу нестабільної економічної системи країни. Однак у мало-забезпечених сім'ях насилля щодо дітей існує частіше, ніж в родинях із стабільними матеріальними статками.

До соціально-економічних факторів, які провокують насилля стосовно дитини у неблагополучних сім'ях, належать:

- низькі статки і постійний брак грошей, що спричиняє емоційне напруження у взаєминах членів родини, пов'язане із незадоволенням основних потреб дорослих і дітей;
- безробіття або тимчасова робота, низький соціальний статус батьків, обтяжений низьким рівнем освіти і професійно-технічної підготовки, через що в родині панують роздратування, підвищена нервовість, збудженість і напруженість у внутрішньосімейних стосунках, взаємна відчуженість дорослих і дітей;

- багатодітність, яка вимагає більших емоційних і матеріальних витрат на підтримку життєдіяльності дорослих і дітей;
- погані житлові умови, які провокують напруження родинної атмосфери;
- відсутність одного з батьків, тобто підвищене фізичне, емоційне та матеріальне навантаження на того з батьків, хто самостійно виховує дітей, і, відповідно, значне погіршення матеріального стану всіх членів сім'ї.

Незадовільні соціально-економічні умови існування всіх типів неблагополучних сімей призводять до соціальної ізоляції сімейного колективу, провокують хронічні стресові ситуації у дорослих і дітей, які, у свою чергу, викликають фрустрацію, безпорадність, конфліктність, негативно впливаючи на психологічний клімат сім'ї. Як правило, об'єктом невдоволення дорослих через свою залежність стає дитина, перетворюючись на жертву насилля.

Результати проведеного дослідження [9] дозволили обґрунтувати наступні соціокультурні і психолого-педагогічні фактори, які «підгодовують» прояви насилля у неблагополучних сім'ях. До них належать:

- відсутність у суспільній свідомості чіткої оцінки неприпустимості як емоційного відторгнення, так і фізичних покарань. Результати дослідницької роботи з батьками підтверджують тезу щодо вкорінення у вітчизняній побутовій культурі думки про фізичне покарання дитини як поширену і природну форму сімейного виховання, та аж ніяк не форму сімейної жорстокості. Відмінність у різних типах неблагополучних сімей полягає лише в частоті застосування фізичних покарань: для когось з батьків — це крайній захід, для інших — повсякденна практика.

Проведене в ході дослідження опитування великого масиву вчителів, класних керівників з цього питання дало такі результати: частина (менша — 26,7%) вважає фізичні покарання припустимими й можливими, а стосовно деяких дітей (11,7%) — навіть необхідними; інші (більшість — 61,6%) вважають фізичні покарання непотрібними й такими, що суперечать правам дитини.

Бесіди зі школярами із неблагополучних сімей продемонстрували дуже «оригінальну» оцінку ними можливості застосу-

вання фізичних покарань: стосовно себе їх вважають абсолютно неприпустимими практично всі; стосовно віртуальних «інших» — можливими і навіть доречними, особливо якщо є адекватний привід для покарання. Однак низка побічних ознак, помічених у ході діагностичних обстежень і реальна практика, дають привід для припущення: діти з неблагополучних сімей приховують справжню ситуацію з фізичними покараннями у власних родинах, відчуваючи природний сором за характер міжособистісних взаємин у сім'ї;

- демонстрування насилля в засобах масової інформації, що закріплює думку дитини щодо насилля як цінності та способу засвоєння прийнятної поведінки. Дитина із неблагополучної сім'ї легко засвоює та привласнює побачені цінності, манери та норми поведінки, оскільки процеси осмислення, оцінки й розмежування реальності та фантазії в неї розвинені недостатньо. Вона переносить побачену агресію у своє повсякденне життя без морального коригування та обмеження. Водночас в її особистісному розвитку зростає толерантність до насилля і ступінь його сприйняття. Усе це обтяжене підвищеним рівнем агресивності, спровокованим виховними особистостями таких учнів і характером виховного впливу сім'ї;
- дія закону перетворення позитиву на негатив, коли права громадян на недоторканість приватного життя, особистої та сімейної таємниці, закріплені в Конституції України, не дозволяють педагогам, представникам громадськості своєчасно встановлювати факти насилля і коригувати приватне життя неблагополучної сім'ї. Це, у свою чергу, підкріплюється популярною останніми роками в суспільстві думкою, що виховання дітей в сім'ї — справа батьків і ніхто не має права втручатись у цей процес. Таким чином, дитина із неблагополучної сім'ї опиняється сам на сам з батьками, а суспільство не хоче визнати сімейне насилля щодо дітей актуальною соціально-культурною і психолого-педагогічною проблемою на державному рівні;
- низька правова обізнаність як дорослих, так і дітей, коли дорослі не знають про закони і конвенції, в яких дитина

розглядається як повноправна особистість, а кожен дорослий повинен повідомляти у відповідні органи про дітей, які потерпають від насилля з боку батьків.

Отримані дані підтверджують, що практично всі діти з неблагополучних сімей не знають, що є повноправними особистостями й мають право на захист і допомогу суспільства. Стаття, що передбачає покарання за насильство в сім'ї, з'явилась у нашому законодавстві порівняно недавно. Проте вона, як показують спостереження, не може стати панацеєю, оскільки підштовхує дітей на посилення конфлікту з найдорожчими людьми — батьками, яких вони, попри все, продовжують любити.

Встановлено, що навіть не всі вчителі практично обізнані з чинним законодавством стосовно прав дітей і можливостей їх захисту й, відповідно, потребують спеціальної правової і психолого-педагогічної підготовки.

Така підготовка дасть педагогам професійну можливість проводити бесіди з учнями на тему сімейного насилля, захисту їх прав, учти дітей захищати себе всіма доступними правовими методами [11].

Репрезентована стаття не вичерпує всіх аспектів проблеми впливу особливостей сучасної сім'ї на поширення сімейного насилля щодо дітей і підлітків. Подальші дослідження можуть розгортатися у таких напрямках: виникнення сімейного насилля щодо дітей та його діагностика; фактори ризику та основні напрямки коригуючих втручань з боку шкільних і соціальних педагогів у контексті профілактики сімейного насилля; консультативна допомога і робота класних керівників з батьками із неблагополучних сімей; професійні компетенції та особистісні можливості шкільних педагогів у профілактиці насилля щодо дітей з різних типів сімей.

Література:

1. Антонян Ю. М. Жестокость в нашей жизни/Ю. М. Антонян. — М.: ИНФРА, 1995.
2. Жаровцева Т. Неблагополучна сім'я: Своєрідність, проблеми, педагогічна підтримка/Т. Жаровцева. — Одеса, 2004.
3. Ладыкова О. В. Психологические особенности взаимодействия команды специалистов работающих по предотвращению насилия и жестокого обращения с детьми: Дисс. ... на сои-

- скання ученої степені канд. психол. наук/О.В. Ладькова. — М., 2004.
4. Оржиховська В.М. Насильство — гостре соціальне явище/В.М. Оржиховська//Позакласний час. Плюс. — 2008. — №9. — С. 2.
  5. Повалій Л.В. Дослідження проявів насильства в різних типах сімей/Л.В. Повалій//Январские педагогические чтения: педагогическая наука и образование: проблемы и перспективы. — Симферополь: КРП «Издательство «Крымучпедгиз», 2009. — С. 128-131.
  6. Постовий В. Сучасна сім'я та її педагогіка/В. Постовий. — К., 2001.
  7. Проблемы насилия над детьми и пути их преодоления/под ред. Е.Н. Волкова. — СПб.: Питер, 2008. — С. 71-72.
  8. Родинне виховання: Школа і сім'я — виховуємо разом. — К., 2007.
  9. Хромова О.Л. Виховання дітей у неблагополучних сім'ях: [метод. рекомендації]/О.Л. Хромова. — К., 2009.
  10. Хромова О.Л. Стан, особливості та тенденції розвитку сучасної української сім'ї/О.Л. Хромова//Родинне виховання: Школа і сім'я — виховуємо разом. — К.: Шк. світ, 2007. — С. 9-21.
  11. Хромова О.Л. Деякі аспекти діяльності класного керівника з профілактики сімейного насилля/О.Л. Хромова, О.М. Кордюк//Январские педагогические чтения: педагогическая наука и образование: проблемы и перспективы. — Симферополь: КРП «Издательство «Крымучпедгиз», 2009. — С. 124-127.
  12. Kempe H. S., Kempe C. H. Child Abuse. London, 1978.

Статья посвящена анализу состояния и особенностей современной семьи, характеристике неблагополучной семьи, ее негативных факторов и влияний, провоцирующих семейное насилие, жестокое обращение с детьми и подростками, пренебрежение их интересами со стороны родителей, других членов семьи.

Ключевые слова: *семья, неблагополучная семья, семейное насилие, насилие над ребенком, жестокое обращение с ребенком, пренебрежение нуждами ребенка.*

The article is devoted to analysis of condition and peculiarities of modern family, the reference of unhappy family, its harmful influence and factors